

ADABIYOT DARSLARIDA OG‘ZAKI NUTQNI SHAKLLANTIRISH BADIY ASARLAR TAHLILI

Dadaboyeva Sanjomaxon Abduvaxobovna

Andijon v Paxtaobod tumani 37-maktab Ona tili adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Adabiyot darslarida og‘zaki nutqini o‘stirishning asosiy omillari haqida ma‘lumot berilgan. Og‘zaki nutq odatdagi so‘zlashuv nutqi bo‘lib, bu nutq ko‘proq ohang va turli imo-ishoralarga aloqadordir. Bundan tashqari, adabiyot darslarida og‘zaki nutqni shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: adabiyot, og‘zaki nutq, hikoyalash, lingvistik tahlil, lug‘at, talaffuz

Adabiyot darslari o‘quvchilarning og‘zaki nutqini o‘stirishda beqiyos katta imkoniyatlarga ega. Bu yerda adabiy o‘qish, ifodali o‘qish, matnni izohlash, yod olish, qayta hikoyalash, matnning rejasini tuzish, asarning ajratib olingan alohida bir qismi, nomlanmagan asarlar (xususan, klassik adabiyotimizdagi lirik asarlar)ga sarlavha topish, asar muallifi yoki qahramonlarga maktublar yozish, adabiy asar yoki adabiy-tanqidiy maqolalarga taqriz yozish singari bir-biriga o‘xshamaydigan ish turlari mavjud. Shu jihatdan nutqni biz quyidagicha turlarga bo‘lib o‘rganishimiz zarurdir. 1. Og‘zaki nutq odatdagi tovushli so‘zlashuv nutqi bo‘lib, bu nutq ko‘proq ohang va turli imo-ishoralalar bilan ifodalanadi. 2. Yozma nutq harf va so‘zlarning ma‘lum qonuniyat asosida o‘zaro birikuvi, tinish belgilari, har xil ajratishlari: abzaslar, paragraflar orqali voqelanadi. 3. Ichki nutq odamning o‘z ichida gapiradigan passiv nutqi bo‘lib, u ikkinchi kishining ishtirokini talab etmaydi. 4. Tashqi nutq boshqalarga qaratilgan va nazorat qilish mumkin bo‘lgan faol nutqdir. Inson nutq yordamida o‘zining fikrlari, his-tuyg‘ulari, istaklarini bayon etadi va boshqalarning fikrlari, his-tuyg‘ulari, istaklarini anglab yetadi. Og‘zaki nutq odatdagi so‘zlashuv nutqi bo‘lib, bu nutq ko‘proq ohang va turli imo-ishoralarga aloqadordir. Unda murakkab grammatik qurilmalar, qo‘shma gaplar deyarli qo‘llanmaydi. Avvalo shuni qayd qilish lozimki, maktabda o‘qitiladigan barcha o‘quv fanlari o‘quvchi nutqi ustida ishlashga qaratilgan bo‘ladi. Ona tili fani esa bular orasida

eng asosiy va muhim sanaladi. O‘quvchilarning og‘zaki nutq madaniyatini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri maktabda barcha fan o‘qituvchilarining o‘quvchilar nutqini muntazam kuzatib borishlaridan iboratdir. Tabiiyki, bu ish boshlang‘ich sinfdan boshlanadi va bunda o‘zbek tili va adabiyot o‘qituvchilari muhim rol o‘ynaydi. Turli muhit bolalarining ruhiyatiga, nutqiga kuchli ta‘sir etadi. Ayrim oilada ota – onalar, bolalar bog‘chalarida tarbiyachilar, boshlang‘ich maktablarda o‘qituvchilar bolalar nutqiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadilar – bolalar madaniy, adabiy nutq malakasini egallaydilar. Ayrim oila, bog‘cha va maktablarda bu masalaga e‘tiborsizlik tufayli bola madaniy nutqni egallashdan mahrum bo‘ladi. Bu hol bolaning kamolida, madaniy yetuk kishi bo‘lib o‘shida salbiy ta‘sir etadi, albatta. Shuning uchun boladagi nutq ko‘nikmalarini kamol toptirishga uning yoshligidan boshlab katta e‘tibor berish kerak. Adabiyot o‘qituvchisi o‘quvchilarga badiiy asar o‘qitish bilan ularning adabiy nutqini o‘stirib boradi. Adabiyot darslarida o‘quvchilar nutqini o‘stirishning o‘ziga xos xususiyati shundaki, o‘qituvchi darsda o‘quvchilarda badiiy asarni o‘qish, yod olish, ifodali so‘zlash malakalarini o‘stirish orqali ularning grammatik qoidalarni, so‘z san‘atining qonuniyatlarini egallab olishlariga erishadi, adabiy nutqlarini rivoj topdiradi. O‘quvchilarning og‘zaki nutq madaniyatini taraqqiy ettirish adabiyot o‘qitishning sifatiga bog‘liq. Shu bilan birga, nutq madaniyatini rivojlantirish darsda leksik mashqlar, qayta hikoyalash, bayon, insho kabi mashg‘ulotlarni uyushtirib turishni ham taqozo etadi. Adabiyot darslarida nutqni o‘stirish bo‘yicha uyushtiriladigan maxsus mashqlar butun adabiyot kursi jarayonida o‘tkazib boriladi. O‘quvchilarda og‘zaki nutq malakasini hosil qilishda faqat reja tuzish, mazmuni qisqacha yozib olish, bayon, insho yozish bilan shug‘ullanmay, ularning asarni o‘qishi va hayotiy tajribalariga ham e‘tibor beriladi. O‘quvchilarning nutqini o‘stirish, bu uzoq davom etadigan jarayondir. Nutq o‘stirish bilan bog‘liq bo‘lgan mashg‘ulotlarni izchil, doimiy ravishda o‘tkazib borilmasa, ta‘limning yaxshi, sifatli bo‘lishiga, o‘quvchilarning madaniy nutqni egallashlariga erishib bo‘lmaydi. Shunga ko‘ra, darsda nutq o‘stirishni takomillashtirib borish, boshlang‘ich sinflar ishini o‘rta sinflar ishi bilan, o‘rta sinflar ishini yuqori sinflarda amalga oshiriladigan ishlar bilan bog‘lagan holda davom ettirish o‘qituvchi zimmasidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Nutq madaniyatini o‘stirish faqat uzoq muddatli

jarayon bo‘lib qolmay, ijodiy jarayon hamdir. Bu jarayon esa, insho va og‘zaki hikoyalashga mustaqil ijodiy yondashishni talab etadi. Binobarin, o‘quvchilarda so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga qiziqish uyg‘otish og‘zaki nutq so‘zlash, savollarga javob qaytarish, bayon va insho yozish, bu sohada olgan bilimlarini, orttirgan malakalarini mustahkamlab, rivojlantirib borish, o‘z ustida mustaqil ishlash qobiliyatini o‘stirib borishni taqozo qiladi. Og'zaki nutqni o'rgatish negizida quyidagi tamoyillar yotadi: a) axborotning lingvistik materialini ongli idrok etish va ijodiy takrorlashga tayanish;

• b) o‘quv predmeti sifatida hayot va adabiyot bilan bog‘liqligi; • v) tinglash, gapirish, o‘qish va yozish munosabatlari;

• d) mantiqiy, semantik va talaffuz mazmunining uzluksizligi og'zaki nutqning tana qismlari;

• e) o'quvchilarning og'zaki nutqini tabiiy nutq shakliga yaqinlashtirish va ularda ta'lim uchun zarur bo'lgan haqiqiy nutq ko'nikmalarini shakllantirish uchun o'qitishning vaziyatli usulini keng qo'llash;

• e) yangilik nutq materialini, nutqning mazmuni va shakliga qiziqish uyg'otish;

• g) grammatika bo'yicha nutq bilimlarini rivojlantirishni rivojlantirish (nutqni rivojlantirish biroz oldinga boradi va shu bilan grammatikani o'zlashtirishga tayyorgarlik ko'radi);

• z) “tovush muhiti”ga nafaqat o‘qituvchi so‘zlarini, balki ovoz yozishning asosiy turlarini ham kiritish.

Bu tamoyillar o‘quvchilarga ta’lim berish jarayonida o‘qituvchining yetakchi rolini nazarda tutadi, og‘zaki nutqni o‘rgatish mazmunini, uning materialini, o‘qitish usullarini belgilaydi, qobiliyatlarini hisobga oladi. Ona tili talabalar, bolalarning qiziqishi, zamonaviy foydalanish zarurligini ko'rsatadi texnik vositalar, nutqning rivojlanishi talabalarning grammatika bo'yicha bilim darajasi bilan kechiktirilmasligini talab qiladi. O'quvchilarning og`zaki nutqini rivojlantirish deganda ularni tinglash va gapirish sharoitida gapirishga o`rgatish tushuniladi. Chet el nutqini quloq bilan idrok etish bir qator qiyinchiliklar bilan bog'liq. Ulardan biri nutq oqimini frazemalashdir, shuning uchun uning leksik birliklarini bilish ham izchil matndagi fikrni tushunishni kafolatlamaydi. Bundan tashqari, o'qish paytida talabalarga ma'lum bo'lgan og'zaki

material har doim ham tovush va vizual og'zaki tasvirlardagi farqlar tufayli quloq tomonidan to'g'ri idrok etilishi mumkin emas. Tinglash yoki u "tinglash, o'qish bilan solishtirganda, ma'lumot olishning qiyinroq usuli" deb ataladi, bu fiziologik va psixologik tadqiqotlarda nutqni eshitish orqali qabul qilish xususiyatlarini aniqlaydi: tovushlarni - so'zlarni - iboralarni qabul qilish. tinglashda turli vaqtlar, bir vaqtning o'zida - o'qishda; nutqni eshitish orqali qabul qilishda charchoq vizual va boshqalarga qaraganda ko'proq. Nutqni idrok etishga uning aytilish tezligi, vizual yordamning mavjudligi yoki yo'qligi ham ta'sir qiladi. Agar talaba so'zlovchini ko'rsa, uning artikulyatsiyasini kuzatsa, o'quvchining nutq a'zolari o'ziga o'xshash tarzda mos keladigan ko'rinadi, uning ichki nutqida eshitiladigan tovushlarni, so'zlarni takrorlash osonroq bo'ladi. Bu qiyinchiliklar tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus mashqlar tizimi orqali ham, tinglashdan tashqari, boshqalarni amalga oshirishda ham bartaraf etiladi. Nutq faoliyati turlari. Aytaylik, o'qiyotganda: a) so'z o'zining grafik va tovushli tasvirlarida o'zlashtirilsa va bir vaqtda frazemaga tushsa; b) orfoepiyani yaxshi o'zlashtirish amalga oshirilsa; v) agar o'qish tezligini oshirish, uni ta'limiy tinglash tezligiga yaqinlashtirish bo'yicha doimiy ish bo'lsa va ularning ikkalasi ham jonli sur'atga tobora ko'proq mos kela boshlasa. Ma'lumki, tinglash qobiliyati nutq qobiliyatini yaratishning asosidir. Tinglash (idrok) nafaqat nutqni tayyorlaydi, balki u bilan bir vaqtda amalga oshiriladi. Tinglash boshqa birovning nutqini tushunish demakdir. Ikkinchisi, psixologiya aytganidek, boshqa birovning nutqining ichki talaffuzisiz mumkin emas, ya'ni. gapirmasdan. Shuning uchun tinglashda o'quvchilarni boshqa birovning nutqini chet tilida pichirlab takrorlash o'quvchilar uchun nutq faoliyatining qiyin turi bo'lishiga qaramay, qabul qilingan ma'lumotni shivirlashda mashq qilish foydalidir, chunki talaba yangi mavzu bilan shug'ullanadi. tilning tovush xususiyatlari. O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini hisobga olgan holda, o'qituvchi ularni quloq orqali ma'lumotni idrok etishga tayyorlashning turli shakllarini o'ylaydi: dastlabki, eshitishdan oldin, u yoki bu ma'lumotlarning rejasini yozadi (reja o'qituvchi tomonidan beriladi)): tinglash uchun rejalashtirilgan mavzu bo'yicha talabalarning bilim doirasi haqida suhbat; tinglash paytida reja va ish materiallarini yozib olish (ekskursiyalarda, qiziqarli odamlar bilan uchrashganda); quloqqa olingan ma'lumotdan keyin javob berilishi kerak bo'lgan

savollarning yozuvi va boshqalar. O'quvchilar tomonidan quloq orqali qabul qilingan nutq mazmunini o'zlashtirish darajasini mohirlik bilan tekshirish bir xil darajada muhimdir. Bu erda siz bolalarda eshitganlari haqida bajonidil gapirish istagini uyg'otishingiz kerak. Buni jonli suhbatda, ba'zan dialogik nutq (taassurot almashish) shaklida qilish juda foydali. Ko'pincha og'zaki muhokama talabalarni insho yozishga tayyorlashga aylanadi. Tabiiyki, quloq orqali qabul qilingan materialni tushunish darajasini tekshirish orqali o'qituvchining o'zi talabalar tomonidan tushunarsiz yoki noto'g'ri tushunilgan narsalarni tushuntiradi. Birovning nutqini eshitish orqali idrok etish bo'yicha mashqlar ma'lum bir mavzuni o'rganishning turli bosqichlarida amalga oshirilishi mumkin: kirish darslarida va sinfda yozuvchining ishi, hayoti bilan dastlabki tanishish paytida, matnni tahlil qilish paytida takrorlash. Nutqni quloq orqali idrok etish qobiliyati, biz bilganimizdek, nutq sharoitida nutqni o'zlashtirish qobiliyatiga asoslanadi. Nutq nutqning ikki shaklini o'z ichiga oladi - monolog dialogi. Uslubiy fanda o'quvchilarga monolog nutqini o'rgatish masalalari (qayta hikoyalar, xabarlar, ma'ruzalar va boshqalar) eng rivojlangan, rus va milliy maktab o'quvchilarini dialogik nutqqa o'rgatish jarayoni ancha kam yoritilgan. O'zbek maktablari o'quvchilarini og'zaki nutqning har ikkala shaklida o'qitish metodikasini ochib berishimiz kerak. O'qituvchining ish uslublari qanchalik zo'r bo'lmasin, o'quvchilarning og'zaki nutqi, ularning barchasi (usullari) pirovardida maktab o'quvchilarining mazmunli, mantiqiy izchil, leksik jihatdan boy va intonatsion ekspressiv nutqini rivojlantirishi kerak. Talabalarning og'zaki nutqini baholash mezonlari esa nutqning mazmuni va izchilligini, o'quvchilarning fonemik eshitishini, lug'at boyligini, og'zaki nutqining stilistik va intonatsion madaniyatini tekshirishni o'z ichiga olishi kerak. O'quvchilar nutqining rivojlanishi maktabning umumiy nutq uslubiga, o'qituvchilarning o'quvchilarni nutq faoliyatiga qanchalik faol jalb qilishiga bog'liq. Og'zaki nutq talab qiladi tezkor javob, to'g'ri so'zni topish qobiliyati - uni aniqlashtirish, sinonimlarni tanlash va hk. Agar o'quvchining faol so'z boyligi ibtidoiy bo'lsa, o'z fikrini ifodalash uchun so'z yetarli bo'lmaydi. Uni yuqori sinflarda ham, atamalar, kitob navbatlari hisobiga ham kengaytirish kerak. Bu nafaqat so'zlarni topish, balki ularni bog'lash ham kerak. 4-7-sinflarda izchil nutqni rivojlantirishning asosiy shakli qayta hikoya qilishdir. Nutq har doim tinglovchiga qaratilgan. Ma'ruzachi

tinglovchining reaksiyasini oldindan bilishi va tezda javob berishi kerak. Og'zaki taqdimotning o'ziga xos syujeti, fikrning rivojlanishi, avj nuqtasi va xulosasi bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zunnunov A., Hotamov N., Esonov J., Ibrohimov A. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent, O'qituvchi, 1992
2. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. –Toshkent, O'qituvchi, 1992.
3. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Safo Matjon. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. (O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma).-T.:O'qituvchi, 1995.